

ПРАВОВІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ БУЛІНГУ

LEGAL WARNINGS OF BULLYING

Мельничук О. Ф.,

*доктор юридичних наук, доцент,
декан факультету менеджменту та права
Вінницького національного аграрного університету*

У статті розкрито поняття булінгу, проаналізовано його типові ознаки, вказано на відмінність цькування від інших проявів насильства. Досліджено адміністративну відповідальність за булінг та доведено необхідність її запровадження для усіх учасників освітнього процесу. Проаналізовано матеріали практики суду щодо протидії шкільному цькуванню. Виділено правові засоби протидії булінгу.

Ключові слова: булінг, цькування, насильство, агресія, здобувачі освіти, учасники освітнього процесу.

В статье раскрыто понятие буллинг, проанализированы его типичные признаки, указано на различие травли от других проявлений насилия. Исследована административную ответственность за буллинг и доказана необходимость ее введения для всех участников образовательного процесса. Проанализированы материалы практики суда по противодействию школьной травле. Выделены правовые средства противодействию буллинга.

Ключевые слова: буллинг, травля, насилие, агрессия, учащиеся, участники образовательного процесса.

The article describes the concept of bullying, analyzes its typical features, indicates the difference between harassing and other forms of violence. The administrative responsibility for the bullying has been explored and the necessity of its introduction for all participants in the educational process has been proved. The materials of the court practice concerning counteraction to school bullying are analyzed. Legal remedies for bullying are allocated.

Key words: bullying, harassment, violence, aggression, education, participants in the educational process.

Постановка проблеми. Батьки, віддаючи дитину до школи, бажать, щоб вона перебувала в безпечному середовищі. Однак дуже часто в процесі міжособистісних стосунків проявляються такі деструктивні елементи, як приниження, психологічний тиск, фізичні знущання, сексуальні домагання тощо. Булінг, на жаль, притаманний кожному освітньому середовищу. Дослідження зарубіжних вчених свідчать, що саме середня школа має найвищі показники знущань, порівняно з іншими рівнями освіти [1, с. 55]. З розвитком системи Інтернет цькування набуває все нових форм. Поширеним став кібербулінг, в якому використовуються інформаційно-комунікаційні засоби, що сприяють мобільності поширення інформації серед необмеженої аудиторії у будь-який час доби. Це робить насильство ще більш небезпечним, бо «жертва не може сховатися від цього виду цькування (навіть удома в позашкільний час)» [2, с. 178].

Булінг не лише набув загрозливих форм, але й інтернаціонального забарвлення – він не є надбанням окремо взятої країни. За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) із булінгом стикалися близько 67% дітей [3, с. 8]. Україна займає 9 місце серед 42 досліджуваних країн за відсотком жертв булінгу серед 15-ти річних (9% дівчат та 11% хлопців) [4]. Тому, з метою протидії шкільному булінгу, Міністерство освіти і науки України та Міністерство юстиції України активно впроваджують правопросвітницькі та правороз'яснювальні заходи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема шкільного цькування не залишила байдужими багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців у галузі психології, педагогіки, соціології, юриспруденції.

Вивчення булінгу зарубіжними вченими розпочалися ще в 1970-х роках. Варто відзначити основоположну працю шведського лікаря Петера-Пауля Хайнемана – «Мобінг: групове насильство серед дітей і дорослих» [5]. Також необхідно віддати належне шведському психологу Дену Ольвеусу, який у 1970-х роках провів ґрунтовні дослідження причин і наслідків хуліганства в скандинавських школах і наразі вважається провідним фахівцем з цієї проблеми [6]. Не можна обійти увагою відомі праці шведського вченого Хайнца Леймана, який у контексті медико-психологічних досліджень вивчав таке явище, як мобінг [7, 8], тобто поняття, яке є синонімом булінгу, однак має деякі особливості. Доречно назвати праці й інших зарубіжних науковців, а саме: Девіда Філіпа Фаррінгтона [9], Шері Бауман [10], Сандри Дайхман [11] та ін.

В основу дослідження автора покладено науковий доробок вітчизняних вчених: О. Іваній [12], О. Костюк [13], Н. Леско [14], І. Лубенець [2], Л. Лушпай [15]. Попри науковий інтерес до питання правових засад протидії булінгу, вважаємо, що актуальності дослідженню надає прийнятий 18 грудня 2018 р. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» [16] (далі – Закон), який легалізував поняття булінгу та запровадив адміністративну відповідальність за такі діяння.

Метою статті є розкриття сутності булінгу (цькування) та правових засобів його протидії.

Виклад основного матеріалу. Фахівець з питань шкільного цькування Д. Ольвеус під булінгом розуміє негативні, умисні дії, які повторюються неодноразово з боку одного або декількох учнів з метою

заподіяння шкоди іншим або створення дискомфорту [6, с. 496]. Науковець виділяє три ознаки такого діяння: а) агресивність та навмисність; б) систематичність або повторюваність; в) дисбаланс сил. Інші зарубіжні вчені також вважають, що цькування має три компоненти: навмисність нанесення шкоди; багаторазовість; відсутність балансу сил між злочинцем і жертвою [10, с. 219]. Варто погодитися з думкою вчених, що булінг – це невиправдано агресивна поведінка, яка, незважаючи на рівень тяжкості, завжди є насильницькою. При цьому їй притаманні три риси: має на меті заподіяння шкоди; вона є повторюваною; відбувається в умовах дисбалансу сил, коли більш потужна дитина або група дітей атакує менш потужну дитину [17]. Таким чином, зарубіжні вчені вважають булінгом систематичне (повторюване) насильство, яке вчиняється сильнішим учнем або декількома учнями щодо слабшого учня з метою завдання психічної або фізичної шкоди його здоров'ю.

Узагальнюючи психологічну літературу, вчені дійшли висновку, що булінг (мобінг) проявляється тоді, коли: об'єктивно хтось регулярно (наприклад, декілька разів на тиждень) і протягом тривалого часу піддається систематичному цькуванню. Науковці встановили, що частота і тривалість нападів є основними критеріями для визначення інтенсивності та форми булінгу [18, с. 100-110]. Своєю чергою, Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України також вважає, що «особливою ознакою булінгу є довготривале «відторгнення» дитини її соціальним середовищем» [19]. Отже, можна зробити висновок, що для кваліфікації булінгу систематичність (повторюваність) діяння є неодмінною його ознакою.

Відзначимо, що виокремлення ознак булінгу має велике значення, адже сприяє кращому розумінню цього явища, його відмежуванню від агресії, насильства, віктимізації. Так, якщо для агресії та насильства такі ознаки, як систематичність і повторюваність, невластиві, а для віктимізації вони неістотні, то для булінгу – характерні. Те саме можна сказати й про дисбаланс сил – ця ознака яскраво виражається під час вчинення булінгу. Натомість вона нехарактерна для насильства та нерелевантна для агресії і віктимізації.

Однак дещо інша сутність булінгу закладена в Законі України «Про освіту» [20] (далі – Закон) та Кодексі України про адміністративні правопорушення [21] (далі – КУпАП). Зокрема «булінг (цькування) – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [20, п. 31 ч. 1 ст. 1]. Зіставлення п. 31 ч. 1 ст. 1 Закону та ст. 1734 КУпАП показує, що в останньому відсутні типові ознаки булінгу, які натомість викладені

в Законі, а саме: «систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого» [20, п. 31 ч. 1 ст. 1]. Зазначені ознаки є суттєвими, оскільки сприяють правовій визначеності поняття «булінг». Вони розкривають його сутність, відмежовують від інших понять, наприклад, таких, як агресія, насильство, віктимізація. Але, як бачимо, в Законі ознаки названі типовими, а це означає, що вони не є обов'язковими. В КУпАП ці ознаки взагалі відсутні, оскільки для кодексу їх виклад непритаманний. Такий стан не сприяє правовій визначеності аналізованого поняття та зумовлює різночитання законодавчої дефініції.

У будь-якому випадку, для кваліфікації булінгу необхідно враховувати всі обставини справи. Варто погодитися із висновком Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України, що залежно від обставин справи, дії можна кваліфікувати за ст. 1732 КУпАП «Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування») або за низкою статей Кримінального кодексу України (ст. 120 «Доведення до самогубства», ст. 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження», ст. 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження», ст. 125 «Умисне легке тілесне ушкодження», ст. 186 «Грабіж», ст. 187 «Розбій», ст. 189 «Вимагання») [19].

У КУпАП повторюваність діяння є обтяжуючою обставиною та передбачає більш суворіші штрафні санкції. Так, якщо в ч.1 ст. 1734 за булінг встановлена адміністративна відповідальність у виді штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадських робіт на строк від двадцяти до сорока годин (ч. 1 ст. 1734), то діяння, передбачене ч. 1 ст. 1734, вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, - тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин (ч. 2 ст. 1734).

Якщо раніше, до внесення статті 1734 до КУпАП, за вчинення адміністративного правопорушення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, адміністративну відповідальність несли батьки або особи, які їх замінюють, у виді штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ч. 3 ст. 184 КУпАП), то тепер за булінг законодавець передбачив альтернативну санкцію. Так, відповідно до ч. 3 ст. 1734 КУпАП – це накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Крім того, згідно з ч. 4 ст. 1734 КУпАП, за діяння, вчинене

групою малолітніх або неповнолітніх осіб віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років або, вчинене повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин [21].

Відзначимо, що в Україні Бориспільським міськрайонним судом Київської області вже прийнята перша постанова про притягнення матері неповнолітньої дитини до адміністративної відповідальності за ч. 3 ст. 1734 КУпАП у виді штрафу в розмірі 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що становить 850 грн. З матеріалів справи вбачається, що неповнолітня дитина проявила до іншої неповнолітньої дії психологічного та сексуального насильства із застосуванням засобів електронних комунікацій у висвітленні непристойних фото у мережі «Інстаграм», в результаті чого могла бути завдана шкода психічному здоров'ю потерпілої. Накладаючи адміністративну відповідальність, суд врахував шире каяття як пом'якшуючу обставину, а також виховну мету адміністративного стягнення для запобігання вчинення нових правопорушень як самим порушником, так і іншими особами [22].

Вважаємо виправданим те, що законодавець відніс до булерів не лише учнів, а й всіх учасників освітнього процесу. Відповідно до ст. 52 Закону України «Про освіту» ними є: здобувачі освіти, педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники, батьки здобувачів освіти, фізичні особи, які провадять освітню діяльність, інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти [20, ст. 52]. Адже інколи булерами можуть бути не лише здобувачі освіти, але й педагоги або батьки. Цьому є пояснення – булінг не залежить від економічних, соціальних чи інших умов, в яких перебуває особа. Він радше залежить від психологічних особливостей учасників освітнього процесу, передусім, їх рис характеру, які й визначають модель поведінки особи в суспільстві. Іншими словами, поведінка залежить від того, які цінності домінують у відносинах між людьми – ввічливість, великодушність, вірність, доброта, милосердя, шляхетність, чесність або навпаки – невігластво, байдужість, гордіня, жорстокість, хитрість, марнославство, цинізм тощо. Тому визначальними педагогічними та психологічними методами протидії булінгу є підвищення рівня виховання та культури поведінки учасників освітнього процесу. Першочергово, необхідно посилювати виховний вплив на всіх учасників освітнього процесу, проводити правороз'яснювальну роботу з здобувачами освіти, педагогами та батьками. Щодо переваги превентивних заходів перед каральними для протидії булінгу, то фахівці з проблем шкільного цькування схильні вважати, що перші «мають кращий і більш тривалий ефект» [12, с. 109]. Цю думку підтверджує й О. Костюк, яка вивчала практику протидії булінгу в Канаді. Так, науковець зробила висно-

вок, що превентивний підхід «являє собою добре організовану, злагоджену систему дій множинних суб'єктів: учителів, інших працівників школи, учнів, їхніх батьків, поліцейських, членів громади» [13, с. 34] та пронизує всю систему освіти – від шкільної до позашкільної роботи. Дослідження, проведені Л. Лушпай, також свідчать про домінування превентивних заходів в школах Великобританії. Із-поміж них: ефективне протибулінгове управління школою; включення до навчальних програм предметів, спрямованих на підвищення рівня освіченості школярів з психології, соціології, здорового способу життя, права; проведення позакласних заходів для попередження випадків шкільного булінгу тощо [15].

Значно рідше, але іноді трапляється й так, що жертвами булінгу стають дорослі – вчителі, викладачі або батьки учнів. Мабуть, не випадково, навіть у радянські часи (1982 р.), коли школа асоціювалася з суцільним добром, в Одеській кіностудії був знятий дитячий комедійний фільм «4:0 на користь Танечки», в якому за сюжетом «буйний» п'ятий клас випробує свого нового класного керівника Тетяну Іванівну, перевіряючи її особисті та професійні якості. Це про фільм, але в житті, на жаль, не до комедії, а іноді все закінчується трагічно, свідченням чого є непоодинокі новини в соціальних мережах. Наразі не має статистики про те, скільки педагогів потерпає від психологічного, а то й фізичного насильства від учнів, однак життя підтверджує такі випадки. Яскравим прикладом є дії неповнолітнього учня, викладені в постанові Нетішинського міського суду в Хмельницькій області від 28 лютого 2019 р., якою зобов'язано його матір сплатити штраф у розмірі 850 грн. за булінг. У судовому засіданні було встановлено, що учень восьмого класу тривалий період (з 01 вересня 2018 р. по 12 лютого 2019 р.) вчиняв щодо вчительки психологічне насильство, яке полягало у висловленні на її адресу нецензурної лайки, погроз, приниженні її у присутності інших учнів, постійному зриві навчального процесу, що призвело до погіршення стану здоров'я педагога [23].

Наразі адміністративну відповідальність встановлено не лише для учасників освітнього процесу за булінг щодо малолітніх чи неповнолітніх осіб або для таких осіб, які вчиняють булінг стосовно інших учасників освітнього процесу, але, відповідно до ч. 5 ст. 1734 КУпАП, вона передбачена й для керівника закладу освіти за неповідомлення уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу.

У зв'язку із загрозою поширення так званого «шкільного насильства» підтримуємо законопроект № 10086 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства щодо протидії булінгу стосовно всіх учасників освітнього процесу» від 26 лютого 2019 р., відповідно до якого пропонується запровадити адміністративну відповідальність за булінг (цькування) для усіх учасників освітнього процесу [24]. Відтак постраждалою стороною згідно із цим законопроектом може визначатися будь-хто з останніх.

Висновки. Ефективна протидія булінгу можлива за умови залучення до неї усіх учасників освітнього процесу, керівників закладів освіти, їх засновників, Міністерства освіти і науки України, державних органів, до сфери управління яких належать заклади освіти, освітнього омбудсмена, громадських організацій тощо. В цьому напрямі вже чимало зроблено шляхом внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії цькуванню. Правовими засобами протидії булінгу є: законодавче визначення поняття булінгу; встановлення адміністративної відповідальності за цькування учасника освітнього процесу, за неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу; законодавче закріплення прав та обов'язків здобувачів освіти, їх батьків, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, спрямованих на протидію булінгу; законодавче закріплення повноважень керівників закладів освіти, їх засновників, Міністерства освіти і науки України, державних органів, до сфери управління яких належать заклади освіти, освітнього омбудсмена, органів місцевого самоврядування, громадських організацій щодо протидії булінгу.

Сподіваємося, що законодавчі зміни у поєднанні з психолого-педагогічною роботою принесуть позитивні результати, спрямовані на протидію булінгу в українському суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Benett Carla. Literature Review of Bullying at Schools URL: <https://umanitoba.ca/faculties/education/media/Bennett-09.pdf>.
- Лубенець І. Кібернасильство (кібербулінг) серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Национальный юридический журнал: теория и практика. 2016. С. 178-182. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/3/38.pdf>.
- Developing a Global Indicator on Bullying of School-aged Children URL: <https://www.unicef-irc.org/publications/979-developing-a-global-indicator-on-bullying-of-school-aged-children.html>
- В межах проекту Мін'юсту «Я маю право!» розпочато інформаційну кампанію #Стопбулінг для дітей та їх батьків URL: minjust.gov.ua/news/ministry/v-mejah-projektu-minyustu-ya-mayu-pravo-rozpochato-informatsiynukampaniyu-stopbuling-dlya-ditey-ta-ih-batkiv
- Heinemann Peter-Paul Mobbning: Gruppvåld bland barn och vuxna. Stockholm, Natur och Kultur. 1972. 174 s.
- Olweus D. Bully/victim problems in school: facts and intervention. European Journal of Psychology of Education. 1991. Vol. XII. 4. P. 495-510.
- Leymann H. Mobbing and psychological terror at workplaces. Violence and Victims. 1990. Vol. 5. № 2. 1990. P. 119-126.
- Leymann H. The content and development of mobbing at work. European journal of work and organizational psychology. 1996. № 5 (2). P. 165-184.
- Farrington D. P. Understanding and preventing bullying. Crime and Justice. 1993. № 17. P. 381-458.
- Bauman S. & Del Rio A. Pre service teachers' responses to bullying scenarios: Comparing physical, verbal, and relational bullying. Journal of Educational Psychology. 2006. № 98(1). P. 219-231.
- Deichmann S. Wenn Schule zur Schikane wird: Was tun bei Mobbing unter Schülern? Hamburg: disserta Verlag, 2015, 310 s.
- Іваній О. М. Соціальна та кримінально-правова характеристика булінгу. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки. 2018. Вип. 3. Том 2. С. 107-110.
- Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі. Порівняльно-педагогічні студії. 2015. № 4 (26). С. 28-35.
- Лесько Н. Захист дітей від насильства в освітньому середовищі України. Национальный юридический журнал: теория и практика. 2017. С. 65-68. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/3/38.pdf>.
- Лушпай Л. І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Київ. 2010. С. 126-131. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/761/1/buling.pdf>.
- Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18 грудня 2018 р. № 2657-VIII. Офіційний вісник України. 2019. № 8. С. 9.
- Zalba J., Durán L. G., Carletti D. R., Zavala Gottau P., Serralunga M. G., Jouglard E. F., Esandi M. E. Student's perception of school bullying and its impact on academic performance: a longitudinal look URL: <https://docplayer.es/78579160-Articulo-original-arch-argent-pediatr-2018-116-2-e216-e226-e216.html>.
- Кравцова С., Шапкина А., Белевич А. Буллинг в школах мира: Австрия, Германия, Россия. Образовательная политика. 2016. № 3 (73). С. 97-119.
- Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64402.
- Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. №38-39. Ст. 380.
- Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X (в редакції від 07 лютого 2019 р.). Відомості Верховної Ради Української РСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
- Постанова Бориспільського міськрайонного суду Київської області URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79641598>.
- Постанова Нетішинського міського суду в Хмельницькій області URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80220999>.
- Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства щодо протидії булінгу стосовно всіх учасників освітнього процесу: законопроект від 26 лютого 2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65556.